

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БАНК-МОЛИЯ АКАДЕМИЯСИ

қўлёзма ҳуқуқида
УДК: 336.12:339.13

БУРХАНОВ УМАР АБДУАЛИМОВИЧ

**ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЭРКИНЛАШУВИ ШАРОИТИДА
ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ ТАҚЧИЛЛИГИНИНГ ОМИЛЛАРИ
ВА ҚИСҚАРТИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

08.00.07 – «Молия, пул муомаласи ва кредит» ихтисослиги

**Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун
диссертация**

АВТОРЕФЕРАТИ

Вх. №	4/	
«	19	г.

ТОШКЕНТ - 2002

333.1(043.3)
Б

Диссертация Тошкент Молия институтининг «Молия»
кафедрасида бажарилган

Илмий раҳбар: иқтисод фанлари номзоди,
доцент **Н. Х. Ҳайдаров**

Расмий оппонентлар: иқтисод фанлари доктори
О.Ш. Намозов

иқтисод фанлари номзоди
О. О. Якуббоев

Етакчи ташкилот: Ўзбекистон Республикаси Молия
вазирлиги

Химоя Ўзбекистон Республикаси Банк-молия
академияси қошидаги К.005.25.01 рақамли бирлашган
ихтисослашган Кенгашнинг 2002 йил
« 5 » июль
соат «10⁰⁰» да иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини
беришга бағишланган йиғилишида бўлиб ўтади.

Манзилгоҳ: 700000, Тошкент шаҳри, Я. Колас кўчаси, 16.

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Банк-
молия академияси кутубхонасида танишиш мумкин.

Автореферат 2002 йилнинг « 4 » июнь да
тарқатилди.

Бирлашган иختисослашган Кенгаш
илмий котиби, и.ф.н., доцент А. Усанов А. Усанов

Ишнинг умумий тавсифи

Илмий-тадқиқот мавзусининг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритиши билан, мамлакат миқёсида молиявий ресурсларни жамлаш ва улардан самарали фойдаланишнинг имкониятлари кенгайди. Бу ўз навбатида, Давлат бюджетидан республикаимиз аҳолисининг турмуш фаровонлигини ошириш, корхоналарнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш, марказлашган инвестицияларнинг самарадорлигини ошириш билан бир қаторда, ишсизлик даражасини пасайтириш, ижтимоий соҳаларга катта миқдорда маблағлар ажратиш учун қулай шарт-шароит яратди.

Иқтисодиётни эркинлашуви шароитида Давлат бюджети, юридик ва жисмоний шахслар молиявий ресурсларининг бир қисмини давлат ихтиёрида марказлаштириш орқали давлат корхоналарини дотацияли молиялаштиришдан аста-секин воз кечмоқда. Шунингдек, у солиқлар воситасида иқтисодиётни тартибга солиш, марказлашган инвестицияларни амалга ошириш ва бюджет ссудаларини жорий этиш орқали иқтисодий ўсишни таъминловчи муҳим воситага айланмоқда. Бу эса, Давлат бюджетининг барқарор ижросини таъминлашнинг муҳимлигини оширади.

Давлат бюджетининг барқарор ҳолатдаги ижроси деганда, уни тақчилликсиз ёки муайян андозага мос келувчи тақчиллик билан ижроси тушунилади. Давлат бюджетига тақчилликнинг халқаро ташкилотлар томонидан белгиланган меъёрлардан ортиши ёки асоратли равишда бўлиши, давлатнинг бошқариб бўлмас қарзларини ёки инфляцияни келтириб чиқаради. Бу ўз навбатида, аҳолининг кам таъминланган қисмининг турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатади. Шунингдек, бу ҳолат, иқтисодиётни ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига ўтказишнинг асосий тамойилларидан бири – кучли ижтимоий сиёсат олиб боришга тўсқинлик қилади.

Баён этилганлар Давлат бюджетини тўғри ва оқилона, яъни меъёридан ортиқ бўлмаган тақчилликсиз ижросини таъминлаш, бугунги кунда нақадар катта аҳамиятга эга эканлигидан далolat беради. Шу жиҳатдан, танланган мавзу ва унинг изланиш объекти макроиқтисодий аҳамиятдаги долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Илмий ишнинг мақсад ва вазифалари. Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети тақчиллигини юзага келтирувчи омилларни аниқлаш, тақчилликни қисқартириш усуллари ва молиялаштириш манбаларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар бериш илмий изланишнинг мақсади ҳисобланади. Ушбу мақсадга эришиш учун илмий ишда

қуйидаги вазифалар қўйилган:

- Давлат бюджети ва ундаги тақчилликнинг иқтисодий мазмунини ёритиш;
- бюджет тақчиллигини бошқариш юзасидан хорижий тажрибаларни ўрганиш ва уларни Ўзбекистон Республикаси бюджет амалиётида қўллаш бўйича таклифлар бериш;
- Ўзбекистон Республикасида Давлат бюджети тақчиллигини юзага келтирувчи омилларни комплекс таҳлил этиш;
- бюджет тақчиллигини молиялаштириш манбаларини таҳлил этиш ҳамда улар самарадорлигини ошириш йўналишларини кўрсатиш;
- Бюджет тақчиллиги ва давлат қарзларини бошқаришни такомиллаштириш юзасидан таклиф ва тавсиялар бериш.

Илмий изланишнинг предмети сифатида Давлат бюджети ва бозор субъектлари ўртасидаги молиявий муносабатлар, бюджет тақчиллигини юзага келтирувчи омиллар, тақчилликни молиялаштириш манбалари ва мавжуд тақчилликни меъёрий даражада қисқартириш имкониятлари олинди.

Илмий тадқиқот объектини Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини тахминлаштириш ва ижро этиш амалиётида бюджет тақчиллигини бошқариш юзасидан давлат тадбирлари тизими ташкил этган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Давлат бюджети тақчиллиги муаммосининг айрим назарий, услубий, амалий йўналишлари қатор хорижлик олимлар ва мутахассисларнинг илмий изланишларида ўз аксини топган. Жумладан, А.Хансен, Э.Линдаль, М.Фридмен, Дж.Кейнс, В.Фостер, К.Макконелл, С.Брю, Э.Долан, Р.Линдккольм, Л.Гайгер, С.Фишер, Л.Дробозина, В.Родионова, Н.Самсонова, В.Глущенко, И.Глущенко, А. Луссе ва бошқалар давлат молиясининг муҳим масалаларидан бири бўлмиш Давлат бюджети тақчиллиги муаммосини назарий асосларини чуқур ўрганишган

Ўзбекистон Республикасида макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда Давлат бюджети ва бюджет тақчиллиги муаммоларининг турли йўналишларини ўрганишга бағишланган илмий изланишларнинг муаллифлари қаторида мамлакатимиз олимлари ва мутахассисларидан И.Каримов, М.Шарифхўжаев, Т.Маликов, О.Олимжонов, Х.Собиров, Д.Ҳозиев, А.Ўлмасов, М.Йўлдошев, М.Нурмуротов, Н.Ҳайдаров, Х.Жамолов, О.Номозов, Э.Ҳадоев, А.Набишўжаев, Б.Ҳаниев кабиларни кўрсатиш мумкин.

Аммо, Давлат бюджети тақчиллигини юзага келтирувчи турли омиллар, тақчилликни молиялаштириш усуллари ва унинг ҳозирги ҳолати, тақчилликни истиқболдаги ҳажмларини белгилаш ва уни бошқариш масалаларининг иқтисодиётни эркинлашуви шароитидаги

муҳимлигининг ортиши, мазкур муаммони чуқурроқ ўрганиш заруриятини янада оширади.

Илмий изланишнинг методологик асослари. Муаммони тадқиқ этишда, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожини таъминлашга қаратилган тамойиллардан, иқтисодиётни эркинлаштиришнинг бош мақсади ва вазифаларидан келиб чиқадиган иқтисодий механизмлардан ҳамда бюджет тақчиллигини бошқариш бўйича мавжуд илмий-назарий хулоса ва қоидаларнинг республикамиз шароитига мос келадиган ижобий томонларидан фойдаланилди.

Илмий изланишнинг назарий-услубий асоси. Илмий изланишда қўлланилган бюджет тақчиллигини бошқаришнинг ҳозирги замон услубий асослари ва ташкилий тамойиллари, бюджет тақчиллигини таҳлил қилишга комплекс ёндашувдан, уни келтириб чиқарувчи барча омилларнинг давлатнинг молиявий сиёсати билан ўзаро боғлиқ равишда ўрганишдан ҳамда бюджет тақчиллигининг амалдаги ҳолатини миқдорий ва сифат жиҳатдан таҳлил этишнинг уйғунлашувидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг иқтисодиётга бағишланган илмий асарлари, иқтисодий ислохотларни амалга оширишга қаратилган Олий Мажлис қонунлари, Президент Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Халқаро Валюта Фонди ва Жаҳон банки ҳисоботлари илмий ишни ўрганишда илмий-услубий асос сифатида олинди.

Шунингдек, илмий-амалий таҳлилни амалга ошириш, хулосалар чиқариш ва таклифлар беришда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Марказий банки, Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигининг меъёрий ҳужжатларидан, амалий маълумотларидан фойдаланилди. Илмий ишни ёритиш ва хулосалар беришда нодавлат ташкилотлар томонидан ўтказилган социологик тадқиқотлар натижалари, халқаро ташкилотлар тажриба ва таклифларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгиликлари куйидагилардан иборат:

- Давлат бюджетига «умумжамият харажатларини молиялаштириш мақсадида ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи олий органи тасдиқлайдиган давлатнинг марказлашган пул фонди» сифатида таъриф бериш иқтисодиётнинг эркинлашуви шароити хусусиятларини кўпроқ ифода этиши асослаб берилди;

- Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги салбий тафовут, яъни бюджет тақчиллигининг иқтисодий моҳиятига муаллиф талқини берилди ҳамда тақчилликни аниқлаш тенгламаси ишлаб чиқилди;

- Давлат бюджети тақчиллиги квазифискал шаклининг иқтисодий моҳияти, мазмунини илмий тарзда асослаб берилди;

- турли Давлат бюджетлари тақчиллигининг қиёсий тавсифи берилди, тақчилликни бошқариш юзасидан хориж тажрибаларини Ўзбекистон бюджет амалиётида қўллаш бўйича таклифлар ишлаб чиқилди;

- Ўзбекистон Республикасида бюджет тақчиллигини бошқаришда инфляцион манбаларни чегаралаш тadbирлари ва имкониятлари аниқланди;

- Бюджет тақчиллигини ижтимоий-иқтисодий ларзаларга йўл бермайдиган ҳолда қисқартиришнинг ҳамда давлат қарзларини бошқариш юзасидан таклифлар асосланди.

Илмий ишнинг назарий ва амалий аҳамияти шундан иборатки, ундаги фикр мулоҳазалар, хулоса ва таклифлардан бюджет тақчиллиги муаммосини ҳал этиш ва такомиллаштиришга бағишланган илмий тадқиқот ишларини амалга оширишда; бюджет параметрларини белгилашда; бюджет тақчиллиги ҳамда давлат қарзларини бошқариш стратегиясини ишлаб чиқишда; таълим муассасаларида Давлат бюджети йўналиши бўйича маъруза ва амалий машғулотларни ўтказишда фойдаланиш мумкин.

Илмий иш натижаларини синовдан ўтказиш ва амалиётга қўллаш. Илмий изланиш натижаларидан келиб чиққан ҳолда берилган хулоса ва таклифлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Солиқ-бюджет сиёсати маркази томонидан амалиётга татбиқ этиш учун қабул қилинди. Илмий иш Тошкент Молия институтининг «Молия» ва «Солиқ ва суғурта» кафедраларининг қўшма мажлисида, Молия вазирлиги ҳузуридаги Солиқ-бюджет сиёсати марказида ҳамда Минтақавий банк ўқув марказида, Банк-молия академиясида муҳокама қилинди ва асосий амалий тавсиялар маъқулланди.

Илмий нашр. Диссертацион изланишнинг асосий натижалари Ўзбекистондаги ва хорижий мамлакатларнинг журналларида, махсус конференциялар тезислар тўпламида чоп этилган бўлиб, уларнинг умумий ҳажми 1,4 б.т.дан иборат.

Илмий ишнинг таркибий тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, саккизта параграфни қамраб олган учта боб, хулоса ва таклифлар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати, иловалар билан бир қаторда, 16 та жадвал, 5 та чизмани ўз ичига олади.

Илмий ишнинг кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги, мақсади ва вазифалари, унинг амалий аҳамияти ва янгиликлари акс эттирилган.

“Давлат бюджети тақчиллигининг иқтисодий моҳияти, уни бошқариш зарурлиги ва вазифалари” номли биринчи бобда – Давлат бюджетининг моҳияти, бюджет тақчиллигининг иқтисодий мазмуни ва шакллари, шунингдек, Давлат бюджети тақчиллигини бошқариш

бўйича чет мамлакатлар тажрибаси ўрганилган.

“Давлат бюджети тақчиллигининг амалдаги ҳолатини таҳлили” номли иккинчи бобда – Давлат бюджети тақчиллигининг бошқа макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимида тутган ўрни, Давлат бюджети тақчиллигини келтириб чиқарувчи омиллар, тақчилликни молиялаштиришнинг ҳолати комплекс таҳлил қилинган.

“Давлат бюджети тақчиллигини қисқартириш ва молиявий манбалар билан таъминлашни такомиллаштириш йўналишлари” деб номланган учинчи бобда бюджет ислохотларининг истиқболларида Давлат бюджети тақчиллигини қисқартириш йўллари, бюджет тақчиллигини молиялаштиришни такомиллаштириш ёритилди.

Илмий ишни хулоса қилишда изланиш натижалари бўйича асосий хулоса ва таклифлар баён этилган.

Ишнинг умумий мазмуни

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий эркинлаштириш тамойиллари илмий изоҳланган ҳолда, давлатни жамият ижтимоий ҳаётидаги ўрнини ёритиб берган. Мустақилликнинг дастлабки йиллари Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими шаклланишининг бошланғич босқичи ҳисобланади. Давлат бюджети бозор субъектларида шаклланаётган молиявий ресурсларнинг бир қисмини давлат ихтиёрида тўплаб, бюджет муассасаларини ўз вақтида ва тўлиқ молиялаштириш билан бирга, иқтисодий соҳаларини дотацион молиялаштириш амалиётидан воз кечмоқда. Иқтисодий эркинлашуви шароитида Давлат бюджетининг йириқ лойиҳали инвестицион дастурларни молиялаштириш, ишлаб чиқариш қувватларини янгилаш, янги иш ўринларини барпо қилиш ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашдаги роли ортмоқда. Давлат бюджетининг ижтимоий-иқтисодий соҳаларни ривожлантиришга йўналтирган харажатлари, жамиятнинг иқтисодий салоҳиятини оширишга замин яратмоқда.

2000 йилнинг 14 декабрида «Бюджет тизими тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг Қонунининг қабул қилиниши бюджет соҳасини ҳуқуқий жиҳатдан мустақамлашда муҳим босқич бўлди. Мазкур Қонунга кўра, Давлат бюджети – давлат пул маблағларининг (шу жумладан, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Илмий тадқиқ натижазида, Давлат бюджетининг моҳиятини тўла очиб бера оладиган қуйидаги таъриф берилди: “Давлат бюджети -

умумжамят харажатларини молиялаштириш мақсадида тузиладиган, қонун чиқарувчи Олий орган томонидан тасдиқланадиган давлатнинг марказлаштирилган пул фондидир”.

Давлат бюджети давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида даромадлар ва харажатларнинг тенглигидан иборат. Агар, бюджет даромадларининг ҳажми харажатлар ҳажмидан юқори бўлган тақдирда, бюджетда ижобий қолдиқ (профицит) юзага келади. Давлат бюджети харажатларининг ҳажми даромадларидан юқори бўлса, бунда салбий қолдиқ - тақчиллик (дефицит) мавжуд бўлади. Давлат бюджетини ўрганишга бағишланган илмий адабиётларда бюджет тақчиллигини ифодалаш қуйидаги кўринишда акс эттирилган:

$$T=X-D$$

бунда, Т - тақчиллик, Х - харажатлар, Д - даромадлар

Аммо, мазкур тенглама бюджет тақчиллиги салбий тусдаги кўрсаткич бўлганлиги учун унинг моҳиятини очиб бера олмайди. Илмий изланиш натижасида, бюджет тақчиллигининг абсолют ҳажмини ҳисоблаш тенграмаси, биз томонимиздан қуйидаги кўринишда ифодаланди:

$$T= D - X$$

Мамлакатдаги бюджет тақчиллигининг ҳолатига баҳо беришда, бу кўрсаткични бошқа макроиқтисодий кўрсаткичлар билан таққослашда ҳамда таҳлил этишда, асосан, бюджет тақчиллиги ЯИМга нисбатан фоиз ҳисобида ўрганилади. Тадқиқот натижасида, ушбу кўрсаткични ҳисоблашни қуйидаги тенглама ёрдамида ифодалаш тавсия этилди:

$$T= \frac{D - X}{ЯИМ} \times 100\%$$

бунда, ЯИМ - бюджет тақчиллиги ҳисобланаётган йилдаги ялпи ички маҳсулотнинг ҳажми.

Изланиш жараёнида, тақчилликнинг иқтисодий адабиётларда келтириладиган *актив, пассив, таркибий, доиравий* каби шакллари билан бирга, унинг марказлаштирилган иқтисодий тизимдан бозор иқтисодиётига ўтаётган Шарқий Европа мамлакатлари ҳамда МДХ мамлакатлари иқтисодиётида учрайдиган яширин шакли - *квазифискал тақчиллигининг* моҳияти очиб берилди. Тақчилликнинг бу шакли банк тизими, махсус бюджетдан ташқари фондлар, суғурта ташкилотлари ҳамда Давлат ривожланиш банклари орқали амалга ошириладиган квазифискал операциялар натижасида келиб чиқади. Квазифискал операциялар - Давлат бюджетидан амалга оширилиши лозим бўлган харажатларнинг айрим турларини банк тизимининг молиявий фаолиятига ҳукуматнинг аралашуви (кўпчилик ҳолатларда, банклараро кредит аукционига таъсир этиш) ва чет эл валютаси билан

операцияларда қатъий курслар белгилаш, яширин солиқлар, кредитлар, субсидия ва дотациялар кабилар орқали давлат харажатларини амалда камайтириш натижасида юзага келади. Расмий маълумотларни стишмаслиги, одатда, квазифискал тақчилликнинг ҳақиқий ҳажмларини ҳисоблашни мушкуллаштиради.

Давлат бюджетида тақчилликнинг у ёки бу шаклда бўлиши ва унинг иқтисодиётга нақадар таъсири хусусида, олимлар ўртасида бир-бирига қарама-қарши бўлган турли фикрлар мавжуд. Давлат бюджетни тақчиллиги муаммоси билан назарий жиҳатдан шуғулланган олимлардан инглиз иқтисодчиси Дж.Кейнс ҳисобланади. У ўзининг “Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси” (1936й) номи асарида бюджетдаги тақчилликнинг бўлишини биринчилардан бўлиб ёқлади. XX аср жаҳон амалиётида бюджет тақчиллиги муаммосига турлича ёндоқиш натижасида бир қанча ғоя ва қарашлар юзага келди. Бу қарашларда бюджет тақчиллигининг асосий тамойилларини, унинг ривожланиш тенденцияларини, уни тўртибга солиш усулларини ва молиялаштиришнинг асосий манбаларини ёритиб беришга ҳаракат қилинган. Мазкур қарашларни уч гуруҳга бўлиш мумкин, жумладан: доимий баланслаштириладиган бюджет, доиравий асосда баланслаштириладиган бюджет ва функционал молия ғояси.

Доимий баланслаштириладиган бюджет ғоясига кўра, бюджет ҳар йили даромадлар ва харажатларнинг тенглиги асосида тузилиши шарт. Лекин, ҳар йили бюджетни баланслаштириш иқтисодий танглик тебранишини кучайтиради (ишсизлик, даромадларнинг пасайиши). Бундай шароитда солиқли тушумлар ўз-ўзидан қисқаради. Бюджетни баланслаштириш мақсадида ҳукумат биринчидан, солиқ ставкасини оширади, иккинчидан, давлат харажатларини қисқартиради ва учинчидан иккаласини уйғунликда амалга оширади. Бу тадбирлар иқтисодиётдаги ялпи талабни рағбатлантириш эмас, балки уни қисқаришига олиб келиши мумкин. Ҳар йили баланслаштириладиган бюджет инфляция суръатларини тезлаштиради. Иқтисодий ўсиш даврида пул даромадлари ортади, ўз-ўзидан бу солиқ тушумларининг ҳам ортишига олиб келади. Бюджетдаги ижобий қолдиқни йўқотиш учун ҳукумат биринчидан, солиқ ставкаларини пасайтириши, иккинчидан, давлат харажатларини ошириши, ёки иккала ёндошувни ҳамкорликда амалга ошириши керак. Бу ёндошувлардан қай бирининг қўлланилишидан қатъи назар, иқтисодиётда инфляция жараёни юз беради.

Бюджетни доиравий асосда баланслаштириш ғоясига кўра, давлатнинг молиявий сиёсати имкони борича иқтисодий жараёнлар билан мос равишда амалга оширилиши зарур. Иқтисодий танглик ва турғунлик даврида содир бўлган тақчиллик, иқтисодий ўсиш

йилларида юзага келадиган бюджетдаги ижобий қолдиқ билан молиялаштирилади¹.

Иқтисодий пасайишни олдини олиш учун ҳукумат солиқларни пасайтириши ҳамда давлат харажатларини ошириши зарурлигидан тақчилликни ўзи билган ҳолда вужудга келтиради. Бунинг натижасида юзага келадиган инфляцияли иқтисодий ўсиш давомида солиқлар оширилади ва давлат харажатлари камаяди. Шу асосда ҳосил бўладиган ижобий қолдиқ, иқтисодий пасайиш йилларида юзага келадиган тақчилликни қоплашга ишлатилади. Бу ғоянинг асосий муаммоси шундан иборатки, иқтисодий ўсиш ва инқирозлар иқтисодий доирада бир хил бўлмаслиги мумкин, шунинг учун иқтисодиётни барқарорлаштириш муаммоси бюджетни баланслаштириш муаммосига қарши чиқади. Масалан, йирик иқтисодий инқироз натижасида юзага келадиган бюджетдаги тақчилликни қисқа муддатли иқтисодий ўсиш жараёнида вужудга келадиган ижобий қолдиқ ҳисобидан қоплаш етарли бўлмайди.

Функционал молия ғояси асосида бюджет эмас, балки иқтисодиёт баланслаштирилиши керак, деган қоида молияни дастлабки вазифаси деб қабул қилинган. Функционал молия ғояси янги бўлишига қарамадан, иқтисодиёт ва бюджет сиёсатида муҳим ўринни эгаллаган. Шу ўринда иқтисодчи олим Р.Линдқольм фикрини келтириб ўтиш ўринли бўларди: “молиянинг эски қондаси бўйича бюджет баланслаштирилиши керак эди, янги қоида бўйича эса бюджет иқтисодиётни баланслаштириши керак”². Мазкур назарияга кўра, бюджетни ҳар йили ёки доравий асосда баланслаштириш иккиламчи масаладир. Давлат молиясининг биринчи мақсади - бу ноинфляцияли тўла бандликни таъминлашдир, яъни бюджетни эмас, балки иқтисодиётни баланслаштиришдир. Ҳатто бунга эришиш учун, баъзан, давлат қарзлари ўсиши кутилсада, Давлат бюджети тақчиллиги муаммолари узоқ муддатли инқирозлар ва инфляция олдида иккинчи даражалидир. Шунинг учун, Давлат бюджети макроиқтисодий барқарорликни таъминловчи энг асосий воситадир.

Юқоридаги қарашлар илмий таҳлил қилинаркан, биз, бугунги кунда кўпчилик мамлакатлар амалиётида устувор аҳамият касб этаётган функционал молия ғоясининг бизнинг мамлакатимиз иқтисодиёти учун афзал эканлигини эътироф этамиз.

Илмий тадқиқот жараёнида, бюджет тақчиллигини бошқариш бўйича таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишда тақчилликни келтириб чиқарувчи қатор омиллар ўрганилди. Илмий изланишда, бу омилларнинг собиқ Иттифоқ даврининг сўнгги йилларида Давлат бюджетида юзага келишидан бошлаб ўрганилган. Хусусан, бу

¹ А. Луспе. Макроэкономика. - СПб.: “Питер”, 1999, - с.187-190

² Юқоридаги маъба.

омиллар сирасига жаҳон бозорларида нефть маҳсулотлари нархининг кескин пасайиши, иқтисодий ўсишни таъминлашга қаратилган “тсзлаштириш” сиёсати таъсирида капитал қўйилмалар ҳажмининг оширилиши, Чернобиль атом электр станцияси ҳалокатининг ҳамда Арманистондаги кучли ер силқиниши салбий оқибатларини бартараф этиш билан боғлиқ харажатларнинг пайдо бўлишини кўрсатиш мумкин.

Илмий тадқиқот олиб боришда, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетигадаги тақчилликни тадқиқ этилиши билан бирга, Россия Федерацияси, Қозоғистон Республикаси ва АҚШ Давлат бюджетларидаги тақчилликнинг ҳолатларини таққослама тарзда ўрганилиб, илмий ҳулосалар берилди. Жумладан, Қозоғистон Республикасида олиб борилган ислохотлар давомида эришилган энг катта ютуқ сифатида, мамлакатни хорижий инвестицияларини жалб қилиш бўйича (аҳоли жон бошига нисбатан) Марказий ва Шарқий Европа, ҳамда МДХ давлатлари орасида биринчи бешталикдан жой олганлиги ҳамда МДХнинг бошқа мамлакатларига нисбатан эркин солиқ тизими юзага келтирилганлигини (амалдаги солиқлар жами 11 тани ташкил этиши, эски қонунчилик бўйича уларнинг сони 45 та бўлганлиги)¹ келтирилди.

Россия Федерациясидаги тақчилликнинг ҳолатини таҳлил этиш жараёнида, тақчилликнинг катта ҳажмлари билан бирга, уни молиялаштиришда юзага келган муаммолар ҳамда кейинги йилларда ташқи қарзлар таркибини қайта куриш бўйича Россия ҳукумати томонидан амалга оширилаётган ижобий тажрибалар ўрганилди.

АҚШ Давлат бюджетигадаги тақчилликни таҳлил этиш натижаларига кўра, бу мамлакат тақчилликни бошқариш бўйича узоқ тажрибага эга эканлиги ва иқтисодий жиҳатдан имкониятлари катталиги кўрсатиб берилган. Шу жумладан, тақчиллик билан боғлиқ қатор муаммолар сирасига, тақчилликни асосан ички қарзлар ёрдамида молиялаштириш оқибатида йирик ҳажмдаги қарзлар юзага келганлиги ва улар бўйича фоиз тўловлари бюджетга қўшимча юк бўлиб тушаётганлиги акс эттирилган. Бу ҳолат, ижобий ечимини топмаса, капитал бозорига салбий таъсир этиши мумкинлиги таъкидланган.

Бюджетдаги тақчилликни молиялаштиришнинг ички манбаси бўлган Давлат қисқа муддатли облигацияларини (ДҚМО) тадқиқ этиш натижасида шу нарса маълум бўлдики, МДХнинг кўпгина мамлакатларида, ДҚМОлар бўйича ҳисоб давлатнинг ички қарзлари ҳисобида олиб борилмоқда ва улар бўйича қарздорлик, ДҚМОларнинг янги чиқарилиши билан қайта молиялаштирилмоқда.

¹ С. Давлов. Финансово-экономическая политика Казахстана в условиях трансформации экономики. / Вестник КазГУ. Серия экономическая. Алматы. №7, 1998. - с.3.

Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш учун бюджетнинг ҳар йилда қарз маблағларига бўлган талабининг ўсиши ва олдинги чиқарилган ДҚМОларни сўндириш бўйича ўтиб борувчи қарздорлик ДҚМОлар “пирамида”сини ташкил қилишга олиб келади. ДҚМО ҳажмининг ўсиши ЯИМ ҳажми, бюджет даромадлари ва пул массаси ўсишидан анча юқоридир.

Бизнинг фикримизча, мазкур муаммони ҳал қилиш учун, ДҚМОлар бўйича давлат қарздорлиги пирамидасини ўсиш суръатини пасайтириш учун ДҚМОларни сўндириш бўйича қарздорликни, давлатни ички қарзларига олиб борилиши билан бирга, ҳар йили Давлат бюджетига уларнинг бир қисmini ёпиш бўйича маблағ кўзда тутилиши лозим. Ҳар йиллик олинadиган қарзлар ҳажми аниқлангандан кейин, улар ҳажмини ойлар бўйича тақсимлаб чиқиш лозим. Бунда бюджетни йилнинг аниқ даврларида заруриятларини, йил давомидаги пул массаси ва кредит ресурслари динамикасини ҳисобга олиш зарур. Қарздорликлар ҳажмини уни молиялаштириш манбалари бўйича, яъни Марказий банк кредитлари, ДҚМОлар ва пул бозорида қарз олиш орқали таъминлашда ноинфляцияцион манбаларга устуворлик берилиши лозим.

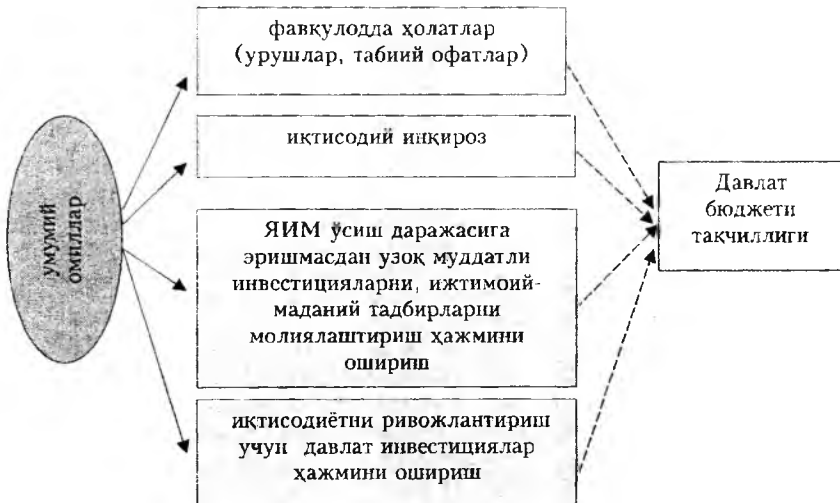
Илмий изланишда, тақчиллик муаммосига комплекс ёндошиш зарурлиги таъкидланган. Тақчиллик ҳажмини аниқлашда, математик усулда рақамларни аниқлаб, унга эришишга ҳаракат қилиш ҳар доим ҳам самара бермаслиги мисоллар билан акс эттирилган. Жумладан, Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти мамлакатлари бўйича тақчилликни ЯИМга нисбатан 1985 йилдаги 3,5 фоиздан 1989 йилга 1,2 фоизга туширилиши, нафақат ишсизлик суръатларини ортишига, балки узоқ муддатга мўлжалланган демографик вазифаларни амалга оширишни қийинлаштирди. 1985-1989 йилларда ЯИМнинг ўсиш суръатлари 3-4 фоиздан 1989-1993 йилларга келиб 2 фоиздан паст даражада қайд этилди¹

Хорижий мамлакатлар тажрибасининг қиёсий тарзда ўрганилганлиги, нафақат, ундан мамлакатимиз бюджет амалиётида фойдаланишга, балки илмий изланишнинг марказий муаммоси сифатида Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига тақчилликни даврларга бўлган ҳолда, илмий таҳлил қилишга имконият беради.

Тадқиқот натижасида Давлат бюджети тақчиллигини келтириб чиқарувчи барча мамлакатларга хос бўлган умумий омиллар аниқланди. Ушбу омиллар қуйидаги 1-чизмада акс эттирилган.

¹ The Tax System in industrialized countries. Edited by Ken Messere. - Oxford university Press. 1998. P.24

Давлат бюджети тақчиллигини келтириб чиқарувчи умумий омиллар

Илмий тадқиқот олиб боришда республикамиз Давлат бюджети тақчиллигини келтириб чиқарувчи омиллар икки даврга бўлиб ўрганildi. Тадқиқотнинг биринчи даври, яъни 1991-1996 йилларда тақчиллик ҳажмлари анча юқори бўлганлигини 2-чизмадан кўриш мумкин. Таҳлил натижасида мазкур вақт оралиғида Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетига тақчилликни кенгайтишига таъсир кўрсатган харажатлар сифатида қуйидагилар аниқланди:

- бюджет харажатларида ижтимоий харажатларнинг катта улушга эгаллиги республикада табиий демографик ўсишнинг юқорилигидан келиб чиқди;
- ижтимоий-маданий тадбирлар ва аҳоли учун зарур импорт маҳсулотларни республика ичкарасига арзон нархларда сотиш юзасидан бюджет субсидияларининг ортиши;
- республикада мустақил муҳофаа тизимини ташкил қилиш бўйича чора-тадбирлар янги харажат турларининг пайдо бўлишига олиб келди.

Бюджет даромад қисмининг сезиларли қисқарганлигини қуйидаги сабаблар билан тушунтириш мумкин:

- Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари сингари, Ўзбекистон ҳам собиқ Иттифоқ ҳукуматининг дотацияларига қарам эди (чунки,

етиштириб берилган хом ашё ва бошқалар эвазига солиқ Иттифоқдан маблағлар олиб турилган). Ташки трансфертларнинг тўхташи эса мамлакат учун қарахтлик ҳолатини келтириб чиқарди (бу трансфертлар

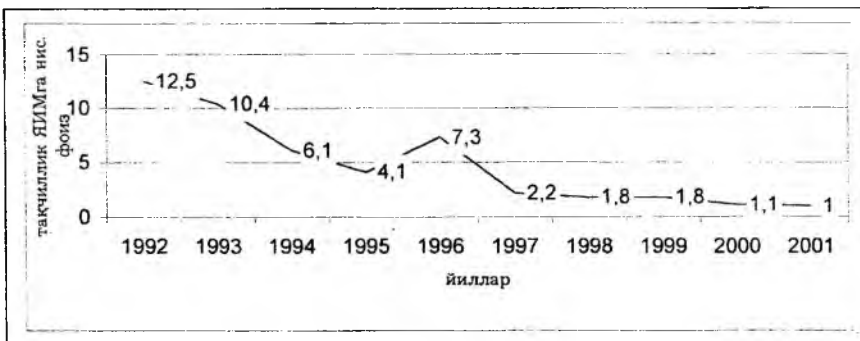
Ўзбекистон ЯИМини 19,5 фоизини ташкил қилган) ;

- солиқ тизимидаги ўзгаришлар - корхоналар даромадларининг бўш қолган қисмини давлат ҳисобига мусодара қилишдан воз кечиш бюджетга тушадиган тушумлар ҳажмини қисқартирди;

- хўжаликлараро иқтисодий муносабатлар издан чиқиши оқибатида корхоналарнинг даромадлари кескин камайди. Бу, ўз ўрнида, республика бюджетига тушадиган солиқлар суммасининг қисқаришига олиб келди.

2-чизма²

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети тақчиллигининг ҳақиқий ҳажми

Юқоридаги чизмадан 1996 йилда жамланган бюджетга ўтилгандан ҳозирги кунгача бўлган даврда юзага келган тақчиллик ҳажмлари анча пасайганлигини кўриш мумкин. Ушбу давр оралиғида Давлат бюджетидаги тақчиллик, нафақат ЯИМ суръатларининг ўсиши билан бирга юз берганлиги, балки унинг ҳажмлари белгиланган меъёрлардан ошмаганлиги таъкидланган. Мазкур даврда тақчилликни келтириб чиқарувчи омиллар сирасига иқтисодий ўсишни таъминлаш учун бюджетдан қилинадиган инвестицион харажатлар салмоғининг юқорилиги, Пенсия фондига катта миқдорда ажратилган дотациялар, мавжуд валюта тизимининг салбий таъсири натижасида давлат бюджети даромадларининг маълум даражада пасайганлиги, сурункали қурғоқчилик рўй бериши натижасида қишлоқ хўжалик соҳасига

¹ Л.И. Шибшарова, А.А. Набиходжаев. Макроэкономические проблемы переходного периода в Узбекистане. - Т.: СЭИС ЦБ РУ., 1998, - с. 63

² Жаҳон банки ва Молия вазирлиги маълумотлари асосида тузилди.

етказилган йирик миқдордаги зарарларни маълум қисмини бюджетдан қоплаш ва геосиёсий вазиятдан келиб чиқиб, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш бўйича харажатлар айрим турларининг ортиши кабиларни кўрсатиш мумкин.

Тадқиқотда тақчилликни молиялаштириш масалалари атрофлича таҳлил қилинган. Молиялаштириш манбалари пулли ва қарзли кўринишда бўлиши таъкидланган ва қуйидаги анъанавий манбалар мавжудлиги кўрсатилган:

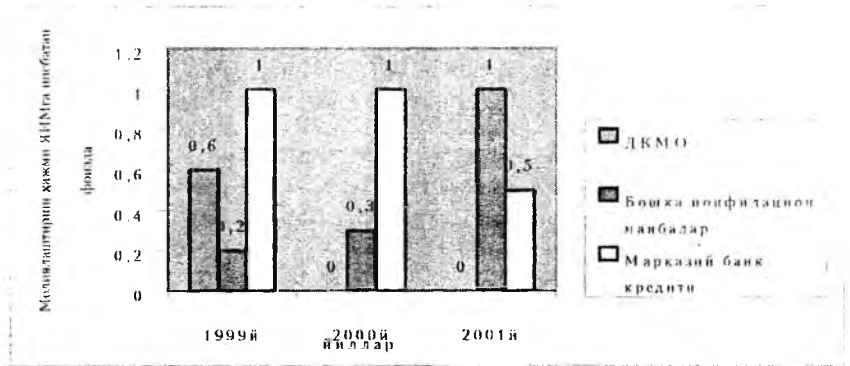
- Марказий банкдан қарз олиш ёки тақчилликни эмиссияли молиялаштириш (пулли молиялаштириш);
- тижорат банклардан қарз олиш (қарзли молиялаштириш);
- мамлакат ичкарасидаги нобанк соҳалардан қарз маблағларни олиш (қарзли молиялаштириш);
- валюта захираларини ишлатилиши ёки ташқи қарзлар (қарзли молиялаштириш);
- давлат мулкни сотиш ва бошқа ноинфляцион манбалар.

1991-1995 йиллар оралиғида Ўзбекистонда бюджет тақчиллиги, асосан, банк тизими томонидан молиялаштирилди. Бунга асосий сабаб, ўтиш даврида юзага келган молиявий танглик ва молиялаштиришнинг ноинфляцион манбаларининг мавжуд эмаслиги эди. Тақчилликни ташқи манбалар ҳисобидан молиялаштириш амалиёти 1992 йилдан бошланган бўлиб, у ушбу йилда 30,0 млн.сўмни ташкил этган бўлса, 1995 йилга келиб, бу кўрсаткич 4918,0 млн.сўмни ташкил этди. Тақчилликни хусусийлаштиришдан тушган маблағлар эвазига молиялаштириш 1993 йилда 10,0 млн.сўмни ташкил этган. Ушбу манбалар миқдори кейинги йилларда салмоқли ҳажмни ташкил этиши кузатилган. Масалан, у 1995 йилда 2467,0 млн.сўмни ташкил этган². 1996 йилда уч ойлик ДКМОларнинг чиқарилиши ва мазкур молия йилида 829,0 млн. сўмлик облигацияларнинг жойлаштирилиши, тақчилликни ноинфляцион манбалар воситасида молиялаштириш имкониятларини кучайтирди. Ўтган қисқа давр ичида облигацияларни жойлаштириш борасида ушбу бозор ҳажми ўн мартадан кўпроқ ўсди. 1997-1998 йилларда бюджет тақчиллигининг меъёрий чегарага туширилганлиги, пулли молиялаштириш ҳажмини мос равишда ЯИМга нисбатан 1,3 ва 1,6 фоиз миқдорда бўлишини таъминлади. Натижада, баҳоларнинг ўсиши жиловланди, сўм кадрининг барқарорлигини таъминлашга замин ҳозирланди.

¹ С. Фишер. Макроэкономика. -М.: "Инфра-М". 1997. - с. 580.

² Молия вазирлиги, ХВФ. Танланган саволлар ва статистик иловалар, Вашингтон. Июнь 10, 1996й.

Ўзбекистон Республикасида Давлат бюджети тақчиллигини молиявий манбалар билан таъминланиши

3-чизмадан кўриниб турибдики, 1999 йилга келиб, бюджет тақчиллигини қоплаш учун Марказий банк кредитлари ЯИМга нисбатан 1 фоизни ташкил этган бўлса, ДҚМОлар ҳисобидан тақчилликни молиялаштириш ҳажми ЯИМга нисбатан 0,6 фоизни ташкил этди. 2000 йилда бюджет тақчиллигини ЯИМга нисбатан 0,3 фоизи миқдоридagi ҳажми инфляциянон манбалар ва 1,0 фоизи миқдориди Марказий банк кредити ҳисобидан молиялаштирилиши кўзда тутилган. Ҳақиқатда эса, тақчиллик ҳажми 2-чизмада акс эттирилганидек, ЯИМга нисбатан 1,1 фоизни ташкил этди. 2001 молия йилида пулли молиялаштириш ҳажми ЯИМга нисбатан 0,5 фоизини ташкил этган.

Республикаимиз бюджет тақчиллигини молиялаштиришда Марказий банк кредити салмоғининг юқори даражаси сақланиб қолаётганлигини кузатиш мумкин. Бизнинг фикримизча, бу ҳолат республикада инфляциянон жараёнларни ва инфляциянон кутилишни кучайтириб, инфляциянон манбалар ҳисобидан тақчилликни қоплаш имкониятларини чегаралаган. Масалан, инфляцияянинг ҳақиқий суръатлари ДҚМОлар бўйича тақлиф этилаётган фоизлардан юқори даражада бўлганлиги, уларнинг жойлаштирилмаслигига сабаб бўлган. Тақчилликни молиялаштириш жараёнларини кузатар эканмиз, мазкур йилларда давлат мулкни хусусийлаштириш соҳасида ҳам сусткашликка йўл қўйилганлигини ҳам эътироф этиш лозим бўлади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг маълумотлари асосида тузилди. 2000 йил учун маълумотлар 9 ойлик ақунларига кўра йил бўйича қутилиш олинган бўлса, 2001 йил учун режа кўрсаткичлари олинган.

Таъқилоғ натижасида, келгусида Давлат бюджетининг харажатлари ва даромадларига бевосита таъсир кўрсатадиган, таъчиллик ҳажмини шакллантирадиган омиллар кўрсатиб ўтилди. Жумладан, бюджет харажатлари жиҳатдан:

- энергетика, кишлоқ хўжалиги, саноат, транспорт ва коммуналхона соҳаларидаги самарасиз Давлат корхоналарига бюджетдан дотацияларни бекор қилиниши, маблағлардан инфратузилмани замонавий жиҳатдан қайта қуришга инвестициялаш ва ижтимоий хизматларга йўналтиришда фойдаланиш имкониятларини беради;

- хусусийлаштириш жараёнларини тезлаштириш бир вақтнинг ўзида икки муаммони ҳал қилади. Биринчидан, Давлат бюджетидан дотация оладиган самарасиз корхоналар салмоғини қисқартирса, иккинчидан, давлат мулкни сотишдан тушган даромадларнинг кўпайиши бюджет таъчиллигини молиялаштириш имкониятларини оширади;

- ҳарбий харажатларни қисқартириш ҳам кўпчилик мамлакатларда ресурсларни ижтимоий соҳаларга йўналтиришдаги потенциал манба саналади. 1991 йилгача Ўзбекистон бюджетида ҳарбий харажатлар мавжуд бўлмаган. Ўзбекистонда бу харажатлар, 1992 йилда ЯИМга нисбатан 2,5 фоиздан 1993 йилга 3,3 фоизга ўсган¹. Аммо, 1993 йилдан кейин бу харажатларнинг бюджетдаги “бошқа харажатлар” моддасига киритилиши билан, ҳарбий харажатларни аниқ таҳлил қилиш имконияти йўқ. Ҳарбий харажатлар, ривожланаётган мамлакатларда халқаро меъёрлар бўйича ЯИМнинг 5 фоизини ташкил этишини назарда тутсада (ривожланган мамлакатларда 2,5 фоиз миқдориди), бу ҳарбий харажатларнинг, расмий кўрсаткичлар бўйича, барча Марказий Осиё давлатларида пастлиги, маблағларни қисқартиришнинг бу харажатлар бўйича имкониятлари пастлигини билдиради²;

- соғлиқни сақлашга сарфланаётган баъзи турдаги харажатларнинг нафақат ривожланаётган мамлакатлардаги, ҳатто ривожланган мамлакатлар даражасидан ҳам юқори эканлигига эътиборни қаратиш зарур. Бу асосан, касалларни стационар даволашга қабул қилишнинг, ҳар 1000 кишига тўғри келадиган касаллар тушаги ва врачлар сонининг мамлакатимизда анча юқорилиги натижасида юз бермоқда³;

- Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатлари сингари Ўзбекистонда ҳам таълим соҳасида, ўқувчи-ўқитувчи нисбатининг ривожланган мамлакатлар даражасидан анча пастлиги намоён бўлмоқда. Аҳолининг демографик аҳволи бу масалани келгусида ҳам жиддий тус олиши мумкинлигига эътиборни жалб қилади. Келгусида бюджетдан таълим

¹ Центральная Азия. Перспективы человеческого развития. 2010. UNDP, 1999, - с 67

² Юқоридаги манба

³ Ўзбекистоннинг иқтисодий йўналишлари. Июл-сентябр. 2000. Тасис. 29-бет.

соҳасига ажратиладиган харажатларнинг ортишини ҳисобга олиш зарур;

- собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистон аҳолисининг камбағаллик даражасини энг юқори бўлганлиги, ammo республика мустақилликка эришгандан кейин аҳвол бошқа қўшни республикалардагидан анча яхшиланган бўлсада, бу кўрсаткичнинг ҳамон 35 фоизни ташкил этиши бюджетдан ижтимоий соҳани молиялаштириш харажатлари салмоғини камайтириш имкониятлари йўқлигини кўрсатади;

- Давлат бюджетидан қилинадиган инвестицион харажатлар таркибини қайта кўриб чиқиш, улар салмоғини қисқартириш, бу харажатларни босқичма-босқич хусусий соҳа орқали амалга ошириш, бюджет харажатларини қисқартириш имкониятларини беради. Шунингдек, ижтимоий харажатларни аниқ манзиллилик даражасини ошириш зарур, бунда кейинги йилларда қўлланилаётган “Маҳалла” тизимини янада кенгайтириш ва фаоллигини ошириш талаб этилади.

Давлат бюджетининг истиқболдаги даромадларини оширишнинг қуйидаги имкониятлари мавжуд:

- даромадларни оширишнинг энг асосий кўрсаткичи сифатида хусусийлаштиришдан тушадиган даромадлар эканлигига эътибор бериш керак. Йирик корхоналарни хусусийлаштириш, бунда чет эллик инвесторларга объектлар сотишни самарали механизми ишлаб қўйилиши зарур. Ерларни узоқ муддатга ижарага беришни йўлга қўйиш, хусусийлаштириш муносабатларини тартибга солишда ҳуқуқий базани мустаҳкамлаш зарур;

- корхоналар даромади ва фойдасига солиқлар ставкаларининг пасайтирилиши даромадларнинг абсолют суммаларини ортишига олиб келади. Бу амалиётни аҳоли даромадларидан олинадиган солиқларга нисбатан ҳам қўллашни тезлаштириш зарур;

- ташқи иқтисодий муносабатларни солиққа тортишни механизминини такомиллаштириш бюджет тушумларини ортишини таъминлайди.

Давлат бюджети тақчиллигининг келгуси давр учун ҳажмларини белгилашда, шунингдек, аҳолининг демографик хусусиятларини ҳам инобатга олиш лозим бўлади. Кейинги йилларда демографик ривожланиш суръатининг пасайиши кузатилмоқда. Бироқ, бу пасайишни меҳнатга яроқли аҳоли сонининг умумий аҳоли сонидagi салмоғини ўсиши ҳисобига олганда, ижобий ривожланиш сифатида баҳолаш мумкин. Меҳнатга яроқли аҳоли сонининг ўсиши 1999 йилда 3,2 фоизни ташкил этиб, умумий аҳоли сонининг ўсишига нисбатан икки баробар тезроқ кечган. Ишсизлик бўйича бериладиган нафақаларнинг жамланма бюджет тақчиллигига таъсирини ҳисобга

¹ Центральная Азия. Перспективы человеческого развития. 2010. UNDP., 1999. - с.68.

олган ҳолда ишсизлик суръатларига эътибор берадиган бўлсак, 1998-1999 йилларда бу кўрсаткич 0,5 фоизни ташкил қилганлигини кузатиш мумкин¹. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, амалдаги ишсизлик даражаси расмий маълумотлардан бироз юқори бўлиб, ишсизлик бўйича нафақалар миқдорининг анча пастлиги ишсизларнинг Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи фонднинг бўлимларига мурожаат қилмаслигига асосий сабаб бўлган. Бу ҳолатни келгуси бюджет истиқболларини белгилашда эътиборсиз қолдириш, бизнинг фикримизча, аҳоли ўртасида ижтимоий тангликни кучайтириши, ёки бюджетда олдиндан кўзда тутилмаган харажатлар моддаларини найдо бўлишига олиб келиши мумкин.

Илмий ишда, бюджет ислоҳотларининг истиқболларида Давлат бюджети тақчиллигини ижтимоий-иқтисодий ларзасиз қисқартириш йўллари белгилашда энг муҳим бўлиб турган масалаларга алоҳида эътибор қаратилган. Юқорида кўриб ўтилган омиллар билан бирга, ўтган давр мобайнида бюджет тақчиллигининг шаклланишига энг кўп таъсир кўрсатган омиллар – Пенсия фондининг тақчиллиги ҳамда Ўзбекистондаги мавжуд валюта тизими эканлиги кўрсатилган.

Диссертациянинг хулоса қисмида тадқиқот натижалари бўйича шакллантирилган хулоса ва таклифлар ўз ифодасини топган, жумладан:

- банк тизимида, хусусийлаштириш соҳасида, инвестицияларни жалб қилиш, мақсадли фондлар ҳамда қишлоқ хўжалиги соҳасида ислоҳотларни жадал давом эттиришнинг зарурлиги;

- солиққа тортиш тизимини янада такомиллаштириш ва харажатларни самарадорлигини ошириш лозимлиги;

- бюджет харажатлари таркибини қайта кўриб чиқишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳамда бюджет тақчиллигини Марказий банк кредити ёрдамида молиялаштириш механизмининг такомиллаштиришнинг зарурлиги;

- узоқ муддатли облигацияларни эмиссиясига зарурат ва тақчилликни молиялаштиришда қарзларни бошқариб бўлмайдиган даражада ўсишидан сақланиш ҳамда уни маълум даражада ушлаб туришнинг зарурлиги;

- бюджет тақчиллигининг ҳажмини белгилашда, дунё тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ЯИМга нисбатан 2-5 фоиздан ортишига йўл қўймасликнинг зарурлиги ва бошқалар.

¹ Ўзбекистоннинг иқтисодий йўналишлари. Июл-сентябр 2000. Тасис. 9-бет.

Диссертацион тадқиқотнинг асосий натижалари ва ғоялари қуйидаги ишларда эълон қилинган:

1. Бюджетная система: пути совершенствования. // Журнал налогоплательщика. Тошкент.: – № 11, 2000й. -0,3 б.т.

2. Бюджет тақчиллиги хавфлими? // Солиқ тўловчининг журнали. Тошкент.: – № 12, 2000й. – 0,3 б.т.

3. Управление госбюджетным дефицитом в условиях либерализации экономики. // Тезисы докладов. Четырнадцатые международные Плехановские чтения. Москва.: 28.04.2001.

4. Иқтисодийнинг эркинлашуви шароитида давлат бюджети харажатларини бошқариш масалалари. // «Иқтисодийни эркинлаштириш шароитида банк тизимини такомиллаштириш муаммолари» мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. ТМИ. Тошкент. 25.06.2001.

5. Налоговое регулирование внешнеэкономических связей. Сущность и развитие международных налоговых отношений. // Аспирант и соискатель. Журнал актуальной научной информации. Москва.: - № 1, 2002г. -0,3п.л. Стр.70-75.

6. Иностранные инвестиции в Узбекистан – залог роста и процветания. // Актуальные проблемы современной науки. Научный журнал. Москва.: - № 3, 2002г. -0,3п.л.

Аннотация диссертационной работы У.А.Бурханова на тему «Факторы дефицита Государственного бюджета и вопросы его сокращения в условиях либерализации экономики».

Стратегической задачей управления государственными финансами в условиях либерализации экономики, с учетом требований формирующейся в Республике Узбекистан новой модели бюджетной системы остаются вопросы оптимизации системы управления дефицитом Государственного бюджета.

Диссертация состоит из введения, трех глав, выводов и предложений, списка использованной литературы и приложений.

Во-введении обосновывается актуальность темы, степень изученности, цели и задачи, научная новизна, практическое и научное значение, методическая основа и методология исследования.

В первой главе рассмотрены экономическая сущность и структура Государственного бюджета, его место и задачи в системе государственных финансов, экономическое содержание дефицита Государственного бюджета, его виды и основные концепции дефицита Государственного бюджета.

Во-второй главе исследования анализированы место дефицита Государственного бюджета в системе макроэкономических показателей государственных финансов, были изучены основные факторы, влияющие на формирование дефицита Государственного бюджета, а также источники финансирования дефицита Государственного бюджета.

В третьей главе рассмотрены пути сокращения дефицита Государственного бюджета и вопросы совершенствования источников его финансирования.

В заключении сделаны необходимые выводы и предложения исходя из проведенного исследования, учет которых в бюджетной и финансовой политике государства, на наш взгляд, дадут свои положительные результаты.

Научную новизну исследования характеризуют следующие:

- обоснован авторский подход к сущности понятий «Государственный бюджет» и «дефицит Государственного бюджета», а также предложено специфическое уравнение определения уровня дефицита Государственного бюджета;

- раскрыта экономическое содержание квазифискальной формы дефицита Государственного бюджета;

- обобщен и проведен сравнительный анализ передового опыта зарубежных стран по оптимальному финансированию дефицита Государственного бюджета и обоснованы возможности их применения в бюджетной практике Республики Узбекистан;

- определены меры и возможности ограничения инфляционных источников в управлении дефицитом Государственного бюджета в Республике Узбекистан;

- обоснованы предложения по оптимальному сокращению дефицита Государственного бюджета.

Annotation
of the dissertation work of U. A. Burkhanov on "Factors of the State Budget Deficit and Tasks of Its Reduction During the Period of Economic Liberalization"

The Strategic task of the management of the public finance during the period of economic liberalization, taking into account the requirements of the new model of the budget system being formed in the Republic of Uzbekistan, remains to be the issues of optimization of the management of the deficit of the State Budget.

The Dissertation is composed of Introduction, three Chapters, Conclusion and Proposal part, Bibliography and Annexes.

In the Introduction part the actuality of the topic, degree of investigation, goals and tasks, scientific novelty, practical and scientific importance, methodology of the research are given proof.

Role and economic significance and structure of the deficit of the State Budget, its place, forms and economic content, types and conception are examined in the first Chapter.

In the second Chapter the place of the deficit of the State Budget in the system of macroeconomic indicators of public finance, the main factors influencing formation of the deficit of the State Budget, and also the sources of the deficit of the State Budget are investigated.

The ways of the reduction of the deficit of the State Budget and the issues of improving the sources of its finance are considered in the third Chapter.

In the Conclusion Part on the basis of the fulfilled research the necessary conclusions and proposals are made, implementation of which, in our opinion, gives positive outcomes.

The followings characterize the scientific novelty of the research:

- The author's approach to the essence of the notion of "the State Budget" and "the deficit of the State Budget" is substantiated, and also the specific equalization of determination of deficit of the State Budget is proposed;
- The economic content of the quasi-fiscal forms of the deficit of the State Budget is disclosed;
- Experience of the foreign countries concerning optimal financing of the deficit of the State Budget is summarized and the comparative analysis is carried out, implementation of the said experience in fiscal practical work in the Republic of Uzbekistan is given proof;
- Measures and possibilities of limiting inflationary sources of managing the deficit of the State Budget of the Republic of Uzbekistan are determined;
- The proposals concerning the optimal reduction of the State Budget are given proof.

Босинга рухсат этилди	27.05.02
Қоғоз бичими	30/42, 1/4
Ҳисоб-нашр варағи	14
Адади	100
Буюртма	№ 4

Баҳоси келишилган нархда
Тошкент Молия институти босмахонасида “Riso” нусха
кўпайтириш қурилмасида чоп этилди. 700084, Тошкент,
Х. Асомов кўчаси, 7 уй